

Danuta R. Kawalko

TOWARZYSTWO ROLNICZE HRUBIESZOWSKIE

Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie – gospodarczy i społeczny sposób urzędzenia wsi. Zapoczątkowany przez Stanisława Staszica w dobrach hrubieszowskich w początkach XIX stulecia, przetrwał do końca II wojny światowej. Sposób na stymulację rozwoju gospodarczego i społecznego. Po latach, w zupełnie innej rzeczywistości gospodarczej i politycznej, tradycje Towarzystwa kultywują różnorodne instytucje działające na terenie jego występowania. Tradycje te, w innym wymiarze, stają się sposobem na aktywność hrubieszowskiego społeczeństwa.

Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie stało się tematem wystawy edukacyjnej, zorganizowanej przez Wyższą Szkołę Zarządzania i Administracji w Zamościu. Przedstawiony materiał informacyjny jest częścią tej wystawy.

1. TOWARZYSTWO ROLNICZE HRUBIESZOWSKIE

Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie – organizacja założona w 1816 r. przez Stanisława Staszica w jego hrubieszowskich dobrach, mająca na celu zapewnienie samodzielności ekonomicznej tamtejszym włościanom. Założyciel traktował Towarzystwo jako wzór sposobu urzędzenia wsi na ziemiach polskich.

Stanisław Staszic, człowiek światły i wykształcony, ksiądz, doktor obojga praw Akademii Zamojskiej i nauczyciel języka w katedrze języka francuskiego tejże Akademii, nauczyciel dzieci Andrzeja Zamoyskiego w latach 1782 - 1794 oraz dożywotni przyjaciel rodziny ordynata. Zgromadziwszy pewne oszczędności zakupił w 1801 r., na nazwisko księżnej Anny Sapieżyny z Zamoyskich, a w 1811 r. oficjalnie na swoje nazwisko nabył od niej, dobra hrubieszowskie. Liczyły one około 12000 morgów i obejmowały obok gruntów folwarcznych osady chłopskie. Składały się z części miasta Hrubieszowa (wójtostwa i osady Podzamcze) oraz wsi Bohorodyca (ob. Brodzica), Po-

bereżany, Djakonów (ob. Dziekanów), Busieniec, Jarosławiec, Czerniczyn, części wsi Szpikołosy i części wsi Putnowice.

W 1856 r. do Towarzystwa weszła ze swoimi gospodarstwami ludność, przyległej do fundacji staszicowskiej, drugiej części wsi Szpikołosy i wsi Białoskóry. W 1884 i 1885 r. Towarzystwo dokupiło z majątku Teratyn 1005 morgów lasu. W 1909 r. dokupiono folwark i las Drohiczany o obszarze 1375 morgów. Na części wykarczowanego lasu teratyńskiego założono kolonię pod nazwą Odletajka, a na gruntach drohiczańskich Kolonię Staszic – dla upamiętnienia imienia fundatora.

W 1816 r. Staszic zawarł z włościanami zamieszkującymi jego dobra umowę cywilną: „Kontrakt Towarzystwa wspólnego ratowania się w nieszczęściach między Gminami Włość Hrubieszowską stanowiącemi”. Na jego mocy nadał ludności swoich wsi w dziedziczne posiadanie ziemię wraz z zabudowaniami. Zlikwidował folwarki parcelując je między chłopów i nowych osadników wiejskich. Wchodzące w skład Towarzystwa gospodarstwa były różnej wielkości, nie mogły jednak przekraczać 100 morgów polskich. Uwłaszczonych chłopów uwolnił od pańszczyzny, a usamodzielnionych gospodarzo wyposażył w szereg urządzeń pomocy gospodarczej i opieki. Z dawnych gruntów chłopskich, obłożonych dotąd pańszczyzną, chłopci mieli jedynie obowiązek płacenia: do śmierci Staszica tzw. czynszu „doczesnego” oraz na zawsze do kasy Towarzystwa z dawniejszych gruntów dworskich po 2 zł od morga polskiego. Kontrakt podpisało 300 gospodarzy, tzw. „ojców rodzin”, otrzymujących prawo dziedzicznego posiadania ziemi i osad. Członkami Towarzystwa oprócz włościan i osadników wiejskich byli także jego funkcjonariusze oraz zatrudnieni w administracji i różnych działach gospodarki (łącznie 330 podpisów).

Towarzystwo, obok własności należącej do stowarzyszonych, posiadało dobra stanowiące

„własność wspólną”. Stanowiły ją lasy, magazyny zbożowe, zakłady przemysłowe (folusz, młyn, tartak, cegielnia, kuźnia), dochody z propinacji piwa, wódek i innych trunków w mieście Hrubieszowie, dochody z dzierżawy karczem w 7 wsiach. Dochody ze wspólnej własności tworzyły fundusz, z którego wystawiano budynki będące własnością Towarzystwa, utrzymywano funkcjonariuszy Towarzystwa, tworzono kapitał (bank) pożyczkowy dla stowarzyszonych oraz przeznaczano je na tzw. urządzenia społeczne. Stanowiły one także wspólne dobro stowarzyszonych. Urządzenia społeczne w fundacji to opieka nad sierotami, starcami, chorymi, pomoc ogniowa i ubezpieczenia, pomoc oświatowa (sieć wiejskich szkół i fundusz stypendialny). Na terenie fundacji staszycowskiej działało 6 szkół elementarnych (w Dziekanowie, Bohorodcy, Czerniczyńce, Jarosławcu, Sławęcinie i Szpikołosach). Miały one status szkół publicznych, utrzymywanych przez Towarzystwo, do których uczęszczały także dzieci ze wsi nie stowarzyszonych.

Towarzystwem Rolniczym Hrubieszowskim zarządzała Rada Gospodarcza i prezes stojący na jej czele, który był jednocześnie wójtem gminy dominialnej. Funkcja prezesa była dziedziczna. Staszic powierzył ją rodzinie Grotthusów. Rada składała się z 6 członków i pochodziła z wyboru społecznego, którego dokonywali delegaci z każdego okręgu. Centrum Towarzystwa był Dziekanów, gdzie zbierała się Rada Gospodarcza.

Statut Towarzystwa tak był sformułowany, że nie zamykał Towarzystwa od zewnątrz, i nie ograniczał zakresu i liczby jego urządzeń społecznych. Pierwotny Kontrakt z 11.IV.1816 r. Staszic zmieniał dwukrotnie. Jego ostateczną wersję „Ustawa Rolniczego Towarzystwa Hrubieszowskiego” z 7 lutego 1822 r. zaakceptował car Aleksander I (13/25.VI.1822 r.). Ustawa ta w zasadzie obowiązywała do k. II wojny światowej.

Staszic dla podkreślenia swoistego charakteru zorganizowanej przez siebie instytucji używał określenia „gmina”. Podstawą prawną dla niej było postanowienie namiestnika z 1818 r., zezwalające wsie danego dominium łączyć w jedną gminę.

W 1861 r. dominialna gmina staszycowska, na mocy ukazu z 1859 r. uległa rozbiciu na dwie gminy administracyjne z siedzibami zarządów

w Dziekanowie i Jarosławcu. W nowych gminach wsie Towarzystwa połączono ze wsiami nie stowarzyszonymi, z którymi nie miały one wspólnych interesów. Wywołało to w następstwie rozdział kompetencji władz Towarzystwa od władz gminnych.

Poważnym zmianom uległa organizacja Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego w 1887 r. Na jego włościach rozciągnięto ukazy uwłaszczeniowe z 1864 r. w zmodyfikowanej formie. Stowarzyszeni z prawem do własności dożywotniej stali się niczym nie ograniczeni, zwolniono uwłaszczonych od wieczystych czynszów na rzecz Towarzystwa, zniesiono ograniczenia dotyczące wielkości gospodarstw, zadłużeń w poczet posiadanego gruntu oraz podziału gospodarstw. Pozbawiono prezesów praw do dziedziczenia urzędu, wprowadzając na stanowisko prezesa urzędników pochodzenia rosyjskiego, wyznania prawosławnego, delegowanego przez władze gubernialne. Członków Rady Gospodarczej wybieranych dotąd demokratycznie zatwierdzał gubernator.

Kolejnym zmianom uległa organizacja Towarzystwa w 1919 r. Na mocy przepisów dekretu, o fundacjach i zatwierdzaniu darowizn i zapisów, zatwierdzone zostały zmiany z 1887 r. (uchylono jedynie zapisy o kwalifikacjach narodowościowych i wyznaniowych prezesa). Prezesa mianować miał Minister Rolnictwa, który zastrzegł sobie prawo nadzoru nad organami zarządu fundacji. Na skutek złej sytuacji Towarzystwa po I wojnie światowej i wojnie 1920 r., Ministerstwo Rolnictwa w 1921 r. objęło Fundację, jak ją zwyczajowo przyjęto nazywać, przymusowym zarządem, wyznaczając zarządcę z urzędu. Zarząd miał unormować stosunki gospodarcze i przyjść z pomocą kredytową Towarzystwu. W tym czasie zaprowadzono w lasach racjonalną gospodarkę, wybudowano 2 tartaki, odbudowano zniszczone gospodarstwa stowarzyszonych oraz gospodarstwo prezesa, rozpoczęto prace komasacyjne na terenie trzech wsi (zakończone w latach 40-tych), przystąpiono do zmeliorowania 144 ha łąk, zakładając w tym celu spółkę wodną. Rada Gospodarcza podjęła uchwałę w sprawie założenia mleczarni spółdzielczej, stacji rozplodowej dla buhajów i knurów, punktów czyszczenia nasion, otwarcia banku pożyczkowo-oszczędnościowego, elektryfikacji wsi.

Towarzystwo stało się swego rodzaju spółdzielnią rolniczą.

Mimo poważnych wad i nieaktualności, jakie posiadała ustawa Rolniczego Towarzystwa Hrubieszowskiego, do opracowania nowego statutu nie doszło.

Oficjalnie Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie nie zostało rozwiązane. Za kres jego funkcjonowania przyjąć można 1945 r., kiedy upaństwowione zostały lasy stanowiące wspólną własność, przekazany szkole rolniczej folwarku w Dziekanowie, zaś grunty popopinacyjne we wsiach oddano w dzierżawę biedniejszym gospodarzom.

W momencie zakładania fundacja staszycowska była instytucją niezwykle postępową. Należała do najbardziej dojrzałych instytucji przedspółdzielczych w Europie. Rozwijała lokalny przemysł, prowadziła działalność oświatową oraz pomoc społeczną i opiekę zdrowotną. Stowarzyszeni byli zobowiązani do świadczenia samopomocy i rozwijania rolnictwa, handlu i przemysłu. Mocodawca nie mógł przewidzieć jednak wszystkich zmian społeczno-gospodarczo-politycznych, jakie przyniesie życie. Stąd Towarzystwu bez generalnej przebudowy coraz trudniej było funkcjonować w zmieniającej się rzeczywistości.

2. GMINA STASZICOWSKA

Dla podkreślenia swoistego charakteru zorganizowanej przez siebie instytucji Staszic używał określenia „gmina”. Podstawę prawną dla jej powołania stanowiło postanowienie namiestnika z 1818 r., zezwalające łączyć w jedną gminę wsie danego dominium. Staszycowska gmina dominialna łączyła w sobie 8 osad wiejskich w trzech skupiskach. Stowarzyszeni z m. Hrubieszowa włączeni zostali do gminy wiejskiej poprzez podległość zarządowi burmistrza, który był z urzędu zastępcą prezesa w Radzie Gospodarczej Towarzystwa. Tym samym członkami gminy byli wszyscy członkowie Towarzystwa Rolniczego zamieszkali na jego terenie. Taka jednostka wyrosła nie z mechanicznego podziału administracyjnego, lecz ze wspólnoty gospodarczej i ze społecznych form życia gromady. Działała w imię interesów stowarzyszonych członków, zapewniając im pomoc gospodarczą, opiekę społeczną i warunki ogólnego

kształcenia. W swej organizacji łączyła dziedziczną władzę administracyjną wójta (zarazem prezesa Towarzystwa) z możliwością odwołania go przez Radę Gospodarczą, z działalnością Rady Gospodarczej, która była czynnikiem reprezentującym chłopski samorząd gromadzki. Obowiązywała tu zasada zbiorowej odpowiedzialności stowarzyszonych wobec świadczeń na rzecz państwa.

Gmina staszycowska nie posiadała sądów. Za drobne wykroczenia, prócz wyrównywania szkód, wpłacano grzywnę (pieniądze z grzywien przeznaczano na urzędnika opiekuńczego). Winnych skazanych przez sądy karne wykluczano z Towarzystwa.

3. ORGANIZACJA TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIE- SZOWSKIEGO PO 1861 r.

W 1861 r. zarządzeniem naczelnika powiatu, hrubieszowska gmina dominialna złożona z trzech zespołów terenowych wsi, na mocy ukazu z 1859 r. uległa rozbięciu na dwie gminy administracyjne z siedzibami zarządów w Dziekanowie i Jarosławcu. W nowych gminach wsie Towarzystwa połączono ze wsiami nie stowarzyszonymi, z którymi nie miały one wspólnych interesów. W gminie Jarosławiec były tylko 3 wsie Towarzystwa (Jarosławiec, Putnowice, Busieniec). Przy gminie Hrubieszów z siedzibą w Dziekanowie pozostało 5 wsi Towarzystwa.

Podział dawnej gminy dominialnej na dwie gminy administracyjne wywołał w następstwie:

- rozdział kompetencji władz Towarzystwa od władz gminnych (zmiana ta burzyła ustawę Staszica, nie naruszała jednak w całości przepisów tej ustawy),
- wprowadzenie urzędu wójta zależnego od władz administracji państwowej,
- w obrębie gmin powstała dwutorowość, z jednej strony obowiązywały polecenia władz administracyjnych, z drugiej władza prezesa TRH. Autorytet prezesa dla stowarzyszonych utrzymywał się nadal i jego polecenia uznawano za bardziej obowiązujące.
- podział obszaru Towarzystwa między dwie jednostki pociągał zdwojone wydatki na utrzymanie urzędników gminnych,
- naruszona została zasada wspólnej odpowiedzial-

- ności poprzez włączenie do gmin wsi nie stowarzyszonych,
- zmianie uległy dawne układy wsi stanowiących zakresy szkolne (w gminie Jarosławiec znalazły się dwie dodatkowe szkoły nie należące do Towarzystwa),
- majątek stowarzyszonych został obciążony nowymi świadczeniami i odebrano mu tym samym dochody przeznaczone na zaspokajanie wspólnych potrzeb,
- nastąpiły trudności w regulowaniu podatków, ponieważ w gminie znaleźli się stowarzyszeni mający inne obowiązki oraz nie stowarzyszeni,
- w 1869 r. nastąpiło rozdzielenie majątku między Towarzystwem a miastem Hrubieszów (odebrano Towarzystwu część własności miejskich, a narzucono świadczenie ciężarów na rzecz miasta, m. in. obowiązek utrzymywania wszystkich szkół, naprawy dróg i mostów),
- na tle innych urzędników gmin, urzędnicy wywodzący się ze stowarzyszonych mieli wyższe kwalifikacje (wszyscy byli piśmienni, posiadali umiejętności starannego prowadzenia powierzonych im zadań).

4. ORGANIZACJA TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO PO 1887 r.

Zmiany w organizacji Towarzystwa na mocy uchwały Komitetu Ministrów z 3/15 listopada 1887 r. względem rozciągnięcia na włościan Towarzystwa Hrubieszowskiego ukazów 1864 r. w zmodyfikowanej nieco formie:

- zmiana dotychczasowych stowarzyszonych z prawem do własności dożywotniej, na właścicieli nie ograniczonych niczym w swym posiadaniu (z prawem do uwłaszczenia majątku ogólnego),
- zwolnienie uwłaszczonych (d. posiadaczy gruntów dworskich) od wieczystych czynszów na rzecz Towarzystwa,
- zniesienie ograniczeń: posiadania nie więcej jak 100 morgów gruntu, oddawania gruntu pod zastaw lub zaciągania na niego długów oraz jego podziału,
- zniesienie wymaganego od członków cenzusu moralnego,

- pozbawienie Grotthusów praw do dziedzicznego zajmowania stanowiska prezesa Towarzystwa,
- wprowadzenie na stanowisko prezesa urzędnika państwowego, rosyjskiego pochodzenia i wyznania prawosławnego, delegowanego do urzędu przez władze gubernialne,
- uzależnienie wyboru członków Rady Gospodarczej od zatwierdzenia przez gubernatora,
- powierzenie nadzoru i kontroli nad działalnością Towarzystwa oraz rozpatrywania skarg w sprawie Towarzystwa lubelskiemu urzędowi gubernalnemu ds. włościańskich.

5. ORGANIZACJA TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ

- Na mocy przepisów, dekretu o fundacjach i zatwierdzaniu darowizn i zapisów z 1919 r., zatwierdzone zostały zmiany w organizacji Towarzystwa wprowadzone w 1887 r. Uchylono jedynie zapis o kwalifikacjach narodowościowych i wyznaniowych prezesa. W świetle nowych przepisów prezes mianował Minister Rolnictwa i zastrzegał sobie prawo nadzoru nad organami zarządu Towarzystwa, zwanego zwyczajowo Fundacją.
- W 1921 r. Ministerstwo Rolnictwa objęło Towarzystwo przymusowym zarządem, wyznaczając z urzędu zarządcę. Zarząd miał unormować stosunki gospodarcze i przyjąć z pomocą kredytową Towarzystwu (Ministerstwo udzieliło Towarzystwu znacznego kredytu na inwestycje, na ulgowych warunkach).

6. WŁADZE TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

Towarzystwem Rolniczym Hrubieszowskim zarządzała RADA GOSPODARCZA z PREZESEM, będącym jednocześnie WÓJTEM gminy dominialnej. Funkcja prezesa była dziedziczna. Staszic powierzył ją rodzinie GROTHUSÓW. Prezes stał na straży nienaruszalności całego Towarzystwa, zwoływał Radę Gospodarczą i jej prezydował.

Rada Gospodarcza pochodziła ze społecznego wyboru. Wyborcami byli delegaci, po trzech z każdego okręgu, zwani „elektorami”. Powoływano ich co 6 lat w dniu 2 stycznia. Rada składała się z prezesa i 6 radnych (4 ze wsi, 2 z miasta). Tworzyli ją przedstawiciele gromad wioskowych. Po dwuletniej kadencji ustępowało dwóch radnych. Inni pozostawali dla utrzymania ciągłości pracy, przekazywania doświadczeń i wdrożenia nowych radnych. Rada zbierała się na posiedzenia zwyczajne co kwartał. Przewodniczył jej prezes, który miał także prawo zwoływania posiedzeń nadzwyczajnych. Dla powzięcia prawomocnych uchwał regulamin wymagał obecności wszystkich członków. Uchwały podejmowano większością głosów, a w razie ich równości rozstrzygał przewodniczący. Obrady odbywały się w Dziekanowie, w Domu Towarzystwa mieszczącym kancelarię, archiwum i kasę (w latach 1816 – 1822 w Hrubieszowie). Przy rozstrzyganiu spraw szczególnie trudnych do pomocy radnym powoływano RADĘ STARSZYCH. Tę stanowili ojcowie rodzin, którzy już wychowali uczciwie swoje dzieci i nadali im przez wychowanie sposób życia.

7. RADA GOSPODARCZA TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

Składała się z 6 członków (w tym burmistrza m. Hrubieszowa i jednego mieszczanina), wybieranych w każdym z 4 okręgów przez 3 członków mających największą, średnią i najmniejszą ilość ziemi.

Pierwsze posiedzenie Rady Gospodarczej TRH odbyło się 4.X.1817 r. w składzie: Józef Grotthus – wójt naczelny (prezes), Wincenty Sędzimir – kasjer, Franciszek Lang – nadleśny, Leon Sanocki – radny z Dżakonowa, Michał Bereza – radny ze Szpikołosa, Marcin Wasylowski – radny z Jarosławca, Ihnat Kosmiej – radny z Bohorodycy, Hryć Sawa – radny z Czerniczyna, Filip Taras – radny z Pobereżan.

8. OBOWIĄZKI RADY GOSPODARCZEJ:

- przestrzeganie wykonywania przez Towarzystwo przepisów krajowych (regularne odprowadzanie podatków państwowych),
- reprezentowanie stowarzyszonych przed sądami i wobec skarbu państwa,

- pilnowanie wypełniania przepisów ustawy Towarzystwa,
- piecza nad majątkiem Towarzystwa i pilnowanie aby nie ponosiło ono szkód,
- układanie budżetu Towarzystwa (sporządzanie bilansu gospodarczego, składanie budżetów rocznych w protokołach zwanych „etatami”),
- kontrolowanie rachunków Towarzystwa,
- przestrzeganie nienaruszalności granic Towarzystwa i regularnego opłacania składek na jego rzecz,
- rozstrzyganie: o podziale i sprzedaży gruntów, udzielaniu pożyczek i czuwanie nad ich zwrotem,
- kontrola nad działalnością prezesa,
- mianowanie pracowników kontraktowych (administracyjnych i gospodarczych).

9. PREZESI TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

Dziedziczni prezesi statutowi:

- Józef Grotthus, 11.IV.1816 – 28.IV.1828
- Krzysztof Grotthus, 1828 – 19.VI.1855
- Edmund Grotthus, 1855 – 8/20.III.1871
- Gustaw Grotthus, 1871 – 7/19.IX.1885 (zawieszony w czynnościach przez władze carskie)

Mianowani przez gubernatora prezesi prawosławni:

- Mikołaj Sacharow, 1887 – 1888
- Zenobjusz Dobryłowski, 1888 – 1908
- Konstanty Aleksiejew, IV.1908 – III.1910
- Mikołaj Organow, 1910 – 1915

Prezes wyznaczony przez austriackie władze okupacyjne:

- Mieczysław Polaczek, XI.1915 – 1918

Ostatni dziedziczny prezes statutowy:

- Gustaw Grotthus s. Gustawa, 1918 – 1920

Zarządcy państwowi:

- Antoni Piątkowski, VIII.1921 – VII.1922
- Gustaw Grotthus s. Gustawa, VII.1922 – I.I.1926
- Stefan Sułkoński, I.I.1926 – 1927
- Józef Zabiełto, 27.I.1927 – 1929
- Tadeusz Madler, IV.1930 – 1933
- Stanisław Czekanowski, 1933 - 1944

10. RADNI ŁĄCZYLI FUNKCJE SAMORZĄDOWE Z FUNKCJAMI SOŁTYSÓW:

- pilnowali: regularnego uiszczania podatków, zsypek zbożowych, wypełniania szarwarków, stosowania upomnień i kar wobec opieszłych,
- strzegli: granic osad i miasta Hrubieszowa, utrzymania w porządku dróg, przeprowadzania remontów mostów, pielęgnowania przydrożnych drzew,
- mieli obowiązek: dawania pomocy i występowania w obronie stowarzyszonych, wychowywania stowarzyszonych w poczuciu zaufania do Towarzystwa, powiadamiania wójta o wszelkich nieprawidłowościach w wypełnianiu przepisów przez stowarzyszonych,
- radni nie byli opłacani. Przez czas piastowania godności zwalniano ich z dawania podwodów dla wojska, szarwarku, kwaterunku i podatku liwerunkowego lub zastępczego. Podatek przypadający na ich grunta płacili chłopci wsi, z których byli delegowani.

11. PRACOWNICY KONTRAKTOWI TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO POWOŁYWANI PRZEZ RADĘ GOSPODARCZĄ

Pracownicy administracyjni:

- kasjer
- kontroler
- pisarz
- manualista (kancelista)
- chłopiec na posyłki

Pracownicy gospodarczy:

- nadleśniczy
- gajowi
- dozorca fabryk

Pracownikami Towarzystwa byli także lekarze. Nie zatrudniano ich jednak na prawach funkcjonariuszy i mieli możliwość praktyki szpitalnej i prywatnej poza Towarzystwem.

12. DOBRA TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

- W 1816 r., tj. w chwili zakładania Towarzystwa jego obszar liczył 12000 m (morgów), w tym obok

gruntów folwarcznych były i osady chłopskie. Grunty stanowiące wspólną własność stanowiły ok. 5400 m. Kontrakt podpisało 329 gospodarzy.

- W 1856 r. do Towarzystwa przystąpiła ze swoimi gospodarstwami ludność przyległych do fundacji wsi Szpikołosy i Białoskóry. Obszar liczył: 636 gospodarstw, 12620 m (7180 ha), w tym ziemi ornej 7582 m, w posiadaniu chłopów 8825 m, oficjaliści i dzierżawcy użytkowali 603 m, nauczyciele 32 m, do młynów należało 376 m, obszar lasów stanowił w 1858 r. 3238 m.
- W 1884 i 1885 r. dokupiono z majątku Teratyn 1005 m lasu.
- W 1909 r. dokupiono folwark i las Drohiczany o obszarze 1375 m. Na części wykarczowanego lasu teratyńskiego założono kolonię Odletajka, a na gruntach drohiczańskich kolonię Staszic.
- Majątek Towarzystwa spisany za prezesury Mieczysława Polaczka (1915-1918): obszar - 14635m., w użytkowaniu stowarzyszonych - 10228 m. Reszta to własność wspólna, w tym 3786 m lasu. Osad stowarzyszonych - 836, liczba stowarzyszonych - 4364 osoby. Do Towarzystwa należą 2 gminy: Dziekanów i Jarosławiec, w skład których wchodzi wsie: Dziekanów, Szpikołosy, Białoskóry, Czerniczyn, Bohorodyca, Pobereżany, Jarosławiec, Busieniec, Putnowice, Kolonia Odletajka i Kolonia Staszic.
- W 1919 r. Fundacja Staszica obejmowała 17222m, w tym 4097 m lasu.
- Stan Fundacji ok. 1939 r.: lasy 2122,49 ha, grunty orne i nieruchomości z budynkami 203,12 ha.
- W 1945 r. Skarb Państwa na mocy dekretu z 12 grudnia 1945 r. przejął 2110 ha lasów będących własnością Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego.

13. URZĄDZENIA GOSPODARCZE TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

- kuźnia w Dziekanowie (funkcjonowała do k. działalności TRH)
- folusz (założył Staszic w swych dobrach nim powołał TRH, celem podniesienia stanu gospodarczego dóbr)
- magazyny zbożowe (Dziekanów, Jarosławiec, Bohorodyca, Czerniczyn)

- młyny: wodne w Busieńcu (nie istniał już w 1926r.) i Dziekanowie (spłonął ok. 1938 r.), parowy w Pobereżanach (wybudowany po 1860r. w zamian za zniszczone przez powódź hrubieszowskie młyny wodne; jego późniejszy przebieg szacowano na 30 000 rubli rocznie) oraz dochody z ich dzierżawy
- gospodarstwo leśne Jarosławiec
- tartaki: w Jarosławcu i Gołębowcu (zniszczone w czasie II wojny światowej), w Busieńcu (podać mapę z 1926 r.)
- karczmy w Busieńcu, Putnowicach, Jarosławcu, Szpikołosach Dziekanowie, Bohorodycy, Czernicynie oraz dochody z ich dzierżawy
- dochody z propinacji piwa, wódek i innych trunków w Hrubieszowie
- kasa pożyczkowa zwana powszechnie bankiem (przez wszystkie lata funkcjonowania Towarzystwa)
- cegielnia w Hrubieszowie (w 1939 r. rozpoczęto przygotowania do budowy nowej cegielni w Hrubieszowie) oraz cegielnia i kaflarnia w Putnowicach
- mleczarnie w Jarosławcu i Dziekanowie (powstały w latach 30-tych XX w.) oraz śmietniczarnie (zlewnie mleka, gdzie oddzielano śmietanę od mleka) we wszystkich wsiach
- fabryka obuwia Dobryłowskiego (na przełomie XIX i XX w.)
- elektryfikacja wsi (Dziekanów i Szpikołosy) oraz projekty elektryfikacji wsi Busieniec
- melioracja łąk przy pomocy powołanej w tym celu spółki wodnej (w latach 30-tych XX w.)

14. KASA POŻYCZKOWA ZWANA BANKIEM

Fundusz banku składał się z dochodów osiągniętych z dzierżawy: propinacji piwa i wódki, młynów, tartaków, foluszu, stawu, karczem. Miał być skarbem wspólnym dla doskonalenia rolnictwa, zakładania fabryk, prowadzenia handlu i budowy domów. Mogli pożyczać z niego chłopci na zakup ziemi (tylko ci, którzy mieli jej mniej niż 18 morgów). Głównie jednak korzystała z niego ludność kupiecka.

W latach 40-tych XIX wieku bank zaczął udzielać krótkoterminowych kredytów zwanych „forszusami” na zakup inwentarza, wykończenie

domu, kupno zboża.

W 1817 r. wyasygnowano z banku pożyczkę na budowę apteki w Hrubieszowie. Roku 1823 udzielono pożyczki Franciszkowi Rehanowi na założenie fabryki sukna i kołder. Poważne fundusze przeznaczył bank na odbudowę m. Hrubieszowa po pożarze w 1838 r.

Najpoważniejszymi inwestycjami banku było dokupywanie ziemi: w 1856 r. części wsi Szpikołosy i wsi Białoskóry, w 1884 i 1885 r. lasu z majątku Teratyn, w 1909 r. folwarku i lasu Drohiczany.

15. LASY TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

Stanowiły główną i najpewniejszą wspólną własność. Ich obszar ulegał zmianom w kolejnych latach.

- 1816 r. - 3192 m (morgi)
- 1858 r. - 3238 m
- w 1884 i 1885 r. dokupiono z majątku Teratyn 1005 m lasu
- w 1909 r. dokupiono folwark i las Drohiczany o obszarze 1375 m. Na części wykarczowanego lasu teratyńskiego założono Kolonię Odletajka, a na gruntach drohiczańskich Kolonię Staszic.
- w latach 1915 - 1918 r. - 3786 m
- 1919 r. - 4097 m
- 1939 r. - 2122,49 ha
- 1945 r. - 2110 ha

Lasy dostarczały budulca i opału każdemu stowarzyszonemu. Drzewo z lasów Towarzystwa przeznaczano także na remonty, budowę budynków i budowli społecznych, skarbowych oraz kościelnych.

16. MAGAZYNY TOWARZYSTWA ROLNICZEGO HRUBIESZOWSKIEGO

Były najdawniejszą formą ratowania się w razie klęski nieurodzaju. Zboże zsypywane jesienią rozdawane było na wiosnę potrzebującym włościanom w formie pożyczki, którą zwracali z procentem po zbiorach.

Towarzystwo posiadało początkowo trzy magazyny: w Dziekanowie (dla Dziekanowa

i Szpikołos), Jarosławcu (dla Jarosławca, Busieńca i części Putnowic), Bohorodycy (dla Pobereżan, Bohorodycy i Czerniczyna). Czwarty magazyn wybudowano w Czerniczynie.

Magazyny, jako forma ratowania się w razie klęsk, uległy likwidacji w 1887 r. na fali zmian wprowadzonych przez Rosjan.

17. POMOC SPOŁECZNA W TOWARZYSTWIE ROLNICZYM HRUBIESZOWSKIM

Świadczona była przez Towarzystwo na rzecz stowarzyszonych w zakresie:

- opieki nad sierotami, starcami, chorymi i kalekami (opieki nad sierotami do lat 15 przez stowarzyszonych bezdzietnych lub zamożniejszych, ustanowienia rent dla starców, chorych i inwalidów wojennych, pomocy lekarskiej lekarza zatrudnianego przez Towarzystwo, możliwości bezpłatnego korzystania z leczenia szpitalnego, bezpłatnych lekarstw dla najbiedniejszych),
- pomocy ogniowej i ubezpieczeń (pożyczki na budowę murowanych domów krytych dachówką, pomocy pogorzelncom w postaci drewna oraz przez stowarzyszonych na zasadzie pomocy sąsiedzkiej, zapomogi w zbożu dla pogorzelnców oraz w przypadku nieurodzaju, gradobicia i pomoru inwentarza),
- pomocy oświatowej: utrzymanie szkół i fundusz stypendialny.

18. OŚWIATA W TOWARZYSTWIE ROLNICZYM HRUBIESZOWSKIM

SZKOŁY

Włączone były do sieci organizacji szkolnej Królestwa Polskiego i miały charakter szkół publicznych. Mogły uczęszczać do nich także dzieci ze wsi nie stowarzyszonych. Ustawa Towarzystwa zapewniała szkołom podstawy materialne, tj. budowę, utrzymanie, remonty, uposażenie nauczycieli (pieniężne i gruntowe). Nadzór nad nimi sprawowali radni. W Towarzystwie było 6 szkół elementarnych. Jako pierwsze powstały szkoły w Dziekanowie (1851/2 – 1865 unicka), Bohorodycy, Czerniczynie (1851/2 – 1859 unicka) i Jarosławcu. W 1850 r. zakończono budowę szkoły

w Sławęcynie na przedmieściu Hrubieszowa (1851/52 – 1863 unicka), a w 1866 r. szkołę w Szpikołosach.

Przed utworzeniem Towarzystwa Staszic założył szkołę w Hrubieszowie. Szkoła ta, początkowo elementarna, w wyniku starań Towarzystwa podniesiona została w 1823 r. do rangi podwydziałowej.

W 1864 r. szkoły Towarzystwa przeszły pod zarząd chełmskiej Dyrekcji Szkolnej.

Hrubieszowski Sejmik Powiatowy w 1924 r. powołał Zawodową Szkołę Rzemieślniczą w Hrubieszowie, której Rada Gospodarcza oddała budynki - dwa drewniane (1 na kuźnię) i jeden murowany (na warsztaty).

W 1946 r. Inspektor Oświaty przekazał Towarzystwu znacjonalizowany folwark prezesa TRH w Dziekanowie na zorganizowanie tam szkoły rolniczej.

19. FUNDUSZ STYPENDIALNY

Utworzony został z dochodów pochodzących z propinacji. Zapewniał kształcenie zdolnej młodzieży. Kandydat na stypendystę musiał być urodzony ze stowarzyszonych. Fundusz nie nakładał na stypendystę obowiązku odrobienia stypendium i powrotu do Towarzystwa, a zalecał jedynie obowiązek wdzięczności wobec Towarzystwa. Na wieść o otwarciu w Puławach Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa, w 1851 r. Rada Gospodarcza podjęła uchwałę o ciągłym utrzymywaniu w tej szkole corocznie 12 uczniów pochodzących z Towarzystwa. Uchwała nie doczekała się realizacji.

Chociaż dochody z propinacji upadły ok. 1885 r. fundusz funkcjonował do 1948 r. Skorzystało z niego kilkudziesięciu stypendystów (do 1885 r. – 15). Trzej ostatni stypendyści opłacani byli z funduszu po zakończeniu wojny, na kształcenie w Zawodowej Szkole Rzemieślniczej w Hrubieszowie.

20. STYPENDYŚCI TOWARZYSTWA OD CHWILI ZAŁOŻENIA DO 1947 r.

- Dachowski Ludwik, otrzymywał stypendium w klasach IV, V, VI szkoły wojewódzkiej OO. Pijarów w Warszawie (1822-1827). Zmarł w ro-

ku ukończenia szkoły.

- Patkowski Mikołaj, stypendium w klasach IV, V, VI szkoły wojewódzkiej lubelskiej (1828-1831). Z powodu wybuchu powstania listopadowego szkoły nie ukończył. Powrócił do Towarzystwa, gdzie objął posadę kasjera.
- Pankiewicz Jan, stypendium w klasach VII i VIII gimnazjum lubelskiego (1834-1836). Był dyrektorem gimnazjum warszawskiego.
- Makowski Stanisław, stypendium w klasach VI, VII i VIII gimnazjum lubelskiego (1836-1839), a także przez rok studiów na wydziale prawnym Szkoły Głównej w Warszawie.
- Śliwiński Alojzy, stypendium w klasach IV-VIII gimnazjum lubelskiego (1840-1845). Został geometrą.
- Bocheński Hipolit, stypendium w klasie VIII i przez cztery lata studiów w Szkole Głównej w Warszawie, a w 1850 r. na wydziale prawnym w Moskwie (1845-1850). Został notariuszem w Hrubieszowie. Z Towarzystwem miał styczność pośrednią, świadcząc na jego rzecz i stowarzyszonych wiele usług.
- Mech Ludwik, stypendium w klasach V, VI, VII (1850-1853). Został księdzem.
- Juściński Władysław, stypendium w klasach V i VI gimnazjum lubelskiego (1853-1855). Był administratorem majątku Obrowca.
- Łaniewski Antoni, stypendium przez 4 lata gimnazjum w Hrubieszowie i pięć lat studiów medycznych w Szkole Głównej (1855-1864). Został lekarzem. Powrócił w 1866 r. do Hrubieszowa, gdzie objął posadę lekarza w Towarzystwie.
- Berger Antoni, stypendium przez rok studiów medycznych w Warszawie. Przeniósł się do Krakowa.
- Broniewicz Waclaw, stypendium w V klasie szkoły powiatowej w Hrubieszowie (1866-1867). Ukończył Szkołę Weterynarii w Warszawie.
- Zabłocki Jan, stypendium przez pięć lat studiów uniwersyteckich w Warszawie (1867-1872).
- Leszczuk Stefan, stypendium w klasach V i VI gimnazjum w Chełmie i przez cztery lata studiów uniwersyteckich (1872-1877).
- Sanocki Antoni, stypendium w 1877 r. na studiach medycznych w Warszawie. Studia przerwał. W 1884 r. otrzymał ponownie stypendium.

- Spolitak Konstanty, w 1878 r. otrzymał wolne stypendium po Sanockim Antonim. W 1884 r. korzystali ze stypendium obaj, po powiększeniu przez Radę Gospodarczą funduszu stypendialnego.
- Stanisław Wójtowicz, stypendium w Zawodowej Szkole Rzemieślniczej w Hrubieszowie (1945-1947).
- Franciszek Górczyński, stypendium w Zawodowej Szkole Rzemieślniczej w Hrubieszowie (1945-1947).
- Józef Patkowski, stypendium w Zawodowej Szkole Rzemieślniczej w Hrubieszowie (1945-1947).

PODSUMOWANIE

Tradycje Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego, w zakresie propagowania o nim wiedzy oraz gromadzenia pamiątek, kultywują wspólnie: szkoły i biblioteki z miejscowości należących dawniej do Towarzystwa, Urzędy Gmin w Hrubieszowie i Uchaniach, Towarzystwo Regionalne Hrubieszowskie (od 1960 r.), Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie oraz Stowarzyszenie Miłośników Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego Fundacji St. Staszica z siedzibą w Jarosławcu k/Uchań (od 1992 r.). W miejscowościach stowarzyszonych odbywają się uroczyste obchody imienin Stanisława Staszica, sesje i seminaria poświęcone TRH, konkursy wiedzy, rajdy rowerowe i piesze. Wszystkie te działania służą podniesieniu turystycznej atrakcyjności regionu hrubieszowskiego.

Materiał opracowano m. in. w oparciu o:

- Bujak F., *Towarzystwo Hrubieszowskie Staszica*, Zamość 1921
- red. Kukulski Z., *Stanisław Staszic: MDCCLV – MDCCCXXVI: Księga zbiorowa*, Lublin 1926
- Brodowska H., *Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie*, Warszawa 1956
- Duda J., *Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie: staszicowski model pomocy gospodarczej dla wsi*, Lublin 1994
- Wójcik Z., *Stanisław Staszic organizator nauki i gospodarki*, Kraków 1999
- Kserokopie dokumentów z zasobu Archiwum Państwowego w Lublinie, będące w posiadaniu Janusza T. Panasiewicza i Jana Czyżewskiego.